

AB-Türkiye İlişkileri Bağlamında Ermenilerin Kimlik İnşasına Yeniden Bakış

Nazlıgül Candaş Yardım

Istanbul Commerce University, Turkey,

nazligulcandas@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-3673-3324

Dr. Öğretim Üyesi Ayşem Biriz Karaçay

Istanbul Commerce University, Turkey,

biriz.karacay@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-2305-7099

Özet

Bu makale, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecinde gerçekleşen reformlar bağlamında Ermeni toplumunun kimliğinin yeniden inşasını eleştirel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Araştırma kapsamında, Türkiye'deki Ermeniler hakkında mevcut akademik literatür ayrıntılı olarak incelenmiş, Ermeni toplumunun İstanbul'daki kültürel, etnik ve dinsel kimlik inşa süreçlerini anlayabilmek için gözlem ve derinlemesine mülakatlara dayalı bir saha araştırması yapılmıştır. Osmanlı millet sisteminden Cumhuriyet'in homojen bir ulus yaratma politikalarına, demokratikleşme hareketinden AB'ye üyelik sürecine kadar uzanan tarihsel arka plan çerçevesinde, Ermeni kimliğinin inşa süreci, ilgili kuramsal tartışmalarının ışığında üç aşamada incelenmiştir. İlk olarak gayri-müslimlikten azınlığa evrilen farklı hukuki statülerin *tarihsel gelişimine* bakılmış; ikinci olarak AB'ye üyelik sürecinin getirdiği reform süreci incelenmiştir. Bu süreç analiz edilirken önce Ermeni kimliğinin oluşumuna katkıda bulunan *temel dinamikler* belirlenmiş, daha sonra AB *reform sürecinin* Ermeni toplumunun kimliğinin yeniden inşasını hızlandıran yasal, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda öne çıkan değişimler belirlenmeye çalışılmıştır. Son olarak reform sonrasında yaşanan *toplumsal ikilimler* ortaya konarak Ermeni toplumunu devam eden kimlik mücadelesinin genel hatları çizilmiştir. Zira, AB üyelik süreci, Türkiye'deki Ermeni toplumunun kimliklerini daha açık ve özgür bir şekilde ifade etmelerine olanak tanıırken, toplumsal güvensizlik ve ikilemler bu sürecin tam anlamıyla gerçekleşmesini engellemektedir. Çalışma, kimlik inşasına dair teorik yaklaşımları ve Türkiye'deki Ermeni toplumunun yaşadığı siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümleri ele alarak, kimlik mücadelesi süreçlerine dair öneriler sunmaktadır. Özellikle, toplumsal güvensizliklerin ve ikilemlerin aşılmasının, Ermeni kimliğinin sürdürülebilir bir şekilde yaşatılmasında kritik bir öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Ermeni kimliğinin korunması ve toplumsal kabulünün artırılması için daha kapsayıcı ve destekleyici politikaların geliştirilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Avrupa Birliği, Türkiye, Ermeni kimliği, azınlık

Revisiting Armenian Identity Construction in The Context of The EU-Turkey Relations

Abstract

This article critically analyses the reconstruction of the Armenian identity in the context of reforms in Turkey's European Union (EU) accession process. Within the scope of the research, in order to understand the cultural, ethnic

and religious identity construction processes of the Armenian community in Istanbul, the existing academic literature on Armenians in Turkey has been analysed in detail, and field research based on observation and in-depth interviews has been conducted. In line with the historical background ranging from the Ottoman millet system to the Republic's policies of creating a homogenous nation, from the democratisation movement to the EU accession process, the construction process of Armenian identity has been analysed in three stages in the light of the relevant theoretical debates. Firstly, the historical development of different legal statuses evolving from non-Muslims to minorities is analysed; secondly, the reform process brought about by the EU membership process is examined. While analysing this process, the basic dynamics that contributed to the formation of Armenian identity were first identified. Secondly the prominent changes in the legal, political, social and cultural fields that accelerated the reconstruction of the Armenian community's identity by the EU reform process were tried to be identified. Finally, the social dilemmas experienced in the aftermath of the reforms are analysed and the ongoing identity struggle of the Armenian community is outlined. While the EU membership process allows the Armenian community in Turkey to express their identities more openly and freely, social insecurity and dilemmas prevent this process from being fully realised. The study analyses the theoretical approaches to identity construction and the political, economic, social and cultural transformations experienced by the Armenian community in Turkey and offers suggestions on the processes of identity struggle. In particular, it is emphasised that overcoming social insecurities and dilemmas is critical for the sustainable survival of Armenian identity. In this context, it is concluded that more inclusive and supportive policies should be developed in order to preserve the Armenian identity and increase its social acceptance.

Key Words: Identity, European Union, Türkiye, Armenian identity, minority

GİRİŞ

Türkiye, tarih boyunca çeşitli etnik ve dini gruplara ev sahipliği yapmış, zengin bir kültürel ve sosyal yapıya sahiptir. Bu çeşitlilik, zaman zaman toplumsal ve siyasi çatışmalara yol açsa da ülkenin tarihsel derinliğinin ve kültürel zenginliğinin önemli bir parçası olmuştur. Türkiye'nin modernleşme ve ulus-devlet inşa süreci, bu çeşitliliğin nasıl yönetildiğine dair önemli tartışma alanları açmıştır. 2000'li yılların başından itibaren hız kazanan Avrupa Birliği (AB) üyeliğine hazırlık süreci ise Türkiye'deki azınlıkların, özellikle de Ermeni toplumunun kimlik inşasını önemli ölçüde etkilemiştir (Kirişçi, 2008;105). Zira, Anadolu coğrafyasının kadim halklarından biri olan Ermeniler, Osmanlı millet sistemini devralan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet oluşturma politikaları bağlamında farklı bir kimlik mücadelesi vermiştir. Esasen, Müslümanlık-Sünnilik-Türklük üzerine kurulu ulus inşa süreci içinde erken Cumhuriyet döneminde Müslüman unsurlar bu tanımın içinde, Müslüman olmayan unsurlar ise tanımın dışında bırakılmıştır (Kaya 2011).

Ancak Türkiye'de etnik, kültürel ve dinsel azınlıklar ile devlet arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasında AB'ye entegrasyon süreci belirleyici olmuştur. Çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren azınlık taleplerini daha çok tehdit olarak algılayan devlet kurumları, uyum paketlerinde dile getirilen talepleri eşitlik ve adaletin sağlanması yönünde önemli açılımlar olarak değerlendirmeye başlamışlardır (Kaya 2011). Diğer bir ifadeyle AB süreci, Türkiye'deki

demokratikleşme ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi açısından önemli bir fırsat olarak görülmüştür (Aydın & Keyman, 2004; 126). Bu süreç, Türkiye'nin azınlık haklarına yaklaşımında ve azınlıkların toplumsal kabulünde değişimlere yol açmış; AB'nin azınlık haklarının korunmasına verdiği önem, Türkiye'deki Ermeni toplumunun kimlik inşasında yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır (Tansel, 2009:75).

Bu makale, Türkiye'deki Ermeni toplumunun kendi kimliklerini ve gündelik hayatlarını yeniden inşa etme süreçlerini, tarihsel arka plan ışığında, Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde gelişen reformlar bağlamında yeniden analiz etmektedir. Türkiye'nin AB üyelik sürecinde yaşanan değişimlerin Ermeni toplumu üzerindeki etkilerini kapsamlı ve eleştirel bir şekilde ele alan araştırma, kimlik inşası sürecinde ortaya çıkan dinamikleri ve zorlukları anlamaya çalışarak alandaki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Zira, AB normları ve politikalarının Türkiye'deki azınlık hakları üzerindeki etkilerine odaklanmak, bu sürecin Ermeni kimliğini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak açısından kritik öneme sahiptir.

Araştırmanın yöntemi kapsamında, Türkiye'de yaşayan Ermeniler hakkında oluşturulan akademik literatür, ilgili süreli yayınlar ve veriler dikkate alınarak ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra, Ermeni toplumunun kültürel, etnik ve dinsel kimliklerini inşa süreçlerini İstanbul özelinde nasıl deneyimlediklerini aktarabilmek amacıyla niteliksel araştırma tekniklerinden gözlem ve derinlemesine mülakata dayalı bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Saha çalışması kapsamında 2022-2023 yıllarında toplam 40 kişiyle görüşülmüştür. Görüşme yapılan kişilere “kartopu” tekniği kullanılarak ulaşılmıştır, sahada yapılan görüşmeler için yarı yapılandırılmış sorular hazırlanmıştır. Araştırma örneklemini oluşturulurken cinsiyet dağılımının dengeli, eğitim düzeyi ve yaşanan semtlerin ise farklı olması kriterleri göz önünde bulundurulmuştur. Görüşme yapılan kişilerin tamamı İstanbul'da yaşamakta olup Ermeni cemaatinin birer üyesidir. 18-70 yaş aralığında olan görüşmecilerin 25'i erkek 15'i kadındır. Görüşmecilerin görüşlerini rahatlıkla dile getirmeleri amacıyla görüşmelerin tamamının ev veya işyeri gibi ortamlarda yapılmasına özen gösterilmiştir. Saha araştırması kaynakların ve taranan verilerin desteklenmesine ve yeni bulguların üretilmesine önemli bir katkı sunmuştur. Geliştirilen bu niteliksel yöntem kapsamında, saha araştırması Türkiye genelinde güncel tartışmaların arasında kaybolan sosyal gerçekliği keşfetmeyi, kavramayı ve anlamlandırmayı daha kolaylaştırmış; yapılan görüşmeler İstanbul özelinde bireysel deneyim düşünce ve algıların değişimini yansıtırken, Ermeni kimlik inşasının sürecinin dinamiklerine yeniden ışık tutmuştur.

Makalenin *birinci bölümünde* kimlik inşası ve azınlık politikalarına dair güncel kuramsal tartışmaların derinlemesine bir analizi yapılacaktır. Bu analizde, kimlik kavramının dinamik ve çok katmanlı doğası ele alınarak, modern toplumlarda kimlik oluşumunu etkileyen faktörler incelenecektir. Ayrıca, azınlık politikalarına yönelik yaklaşımlar, ulus-devlet paradigması ve çokkültürlülük perspektifleri çerçevesinde tartışılacaktır. Böylece, bu genel çerçeve, araştırmanın izleyen bölümlerde analiz edilen pratik uygulamaların teorik temellerini oluşturmaktadır.

Makalenin *ikinci bölümünde*, Osmanlı'nın millet sisteminden Cumhuriyet'in inşasına ve AB üyelik sürecine kadar uzanan geniş tarihsel çerçevede, Ermeni toplumunun gayrimüslim, vatandaşlık ve azınlık statüleri arasında kimliklerini nasıl yeniden inşa ettikleri politik boyutlarıyla analiz edilmeye çalışılacaktır. Ermeni toplumunun tarihsel süreçteki dönüşümleri ve bu dönüşümlerin politik dinamiklerle nasıl şekillendiği detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

Makalenin *üçüncü bölümünde* AB reform süreci, öncesi, sonrası ve etkilerini ele alan üç alt başlık etrafında incelenmiştir. İlk olarak AB reform süreci öncesinde Ermeni kimliğini şekillendiren temel dinamikler ortaya konmuş, ardından AB reformlarının Ermeni toplumunun kimliğinin yeniden inşa sürecine farklı boyutlarıyla (yasal ve sosyal düzenlemeler, dinsel, kültürel ve sosyal haklar) etkisine bakılmış ve son olarak reformların Ermeni kimlik mücadelesine yansımaları incelenmiştir.

Makalenin *sonuç bölümünde* ise Ermeni kimliğinin yeniden inşası ve kimlik mücadelesi süreçlerine dair bir diz öneri getirilmiştir. Çalışma, İstanbul'da yaşayan Ermeni toplumunun AB reform süreciyle beraber yaşadıkları siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel değişimleri ve/veya dönüşümleri kimlik inşa süreçleri bağlamında ele almaktır. Türkiye'deki diğer topluluklardan nüfus olarak küçük bir grup oldukları düşünülse de gayrimüslimler arasında en kalabalık nüfusa sahip olan Ermeniler siyasal sistem içerisinde kimliklerini korumaya yönelik büyük çabalar vermektedir. AB, Türkiye'nin üyelik süreci içerisinde demokratikleşme ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. İzleyen bölüm kimlik inşasına dair geliştirilen akademik tartışmaları özetleyecek, bu kuramsal çerçeve Ermeni toplumunu kimlik inşa süreçlerini inceleyen tarihsel arka planı besleyecek bilimsel literatürü sağlayacaktır.

1. KİMLİK İNŞASININ DİNAMİK YAPISINA YENİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Kimlik terimi “identity” İngilizceye Latince “idem” kökünden gelirken Türkçe’de “kim” soru kökünden türetilmiş olup zorunlu bir aidiyeti, hangi kişi olduğumuzu veya aynı olmayı ifade eder. Gleason, kimliği tanımlarken birey ve toplum arasındaki ilişkiyi “nereye aitim?” veya “ben kimim?” sorularının cevabıyla tanımlamış; Weeks ise insanların arasında aynı veya farklı noktaları tanımlayan bir aidiyet sorunu olarak ifade etmiştir (Dalbay ve Avcı, 2018; 18). Kimlik inşası teorileri, bireylerin ve toplulukların kimliklerini nasıl oluşturduklarını, değiştirdiklerini ve sürdürdüklerini açıklamaya çalışan sosyal bilimsel yaklaşımlardır. Bu bağlamda, inşacı yaklaşım kimlik tartışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. İnşacılar kimliklerin sabit ve doğuştan gelen özellikler değil, toplumsal etkileşimler ve süreçler aracılığıyla sürekli olarak şekillendiğini vurgular. Böylece, bu tartışma kimliklerin nasıl oluştuğunu, değiştiğini ve toplumsal bağlamlarda nasıl yeniden tanımlandığını anlamada daha derin bir kavrayış sağlar. Bu noktada, inşacı yaklaşım genel olarak askeri güç, çıkar veya ekonomik kapasiteye dayanan uluslararası teorilerin tersine aktörlerin birbirlerini nasıl tanımladıkları ve karşılıklı olarak nasıl şekillendiğine odaklanan bir yapıyla karşımıza çıkar.

Sentezci ve orta yolcu bir yaklaşım olarak ortaya çıkan bu yaklaşım AB içerisinde kimlik oluşturma, değişim ve dönüşüm gibi birçok konuyu açıklamada zorlanan geleneksel neorealist-neoliberal teorilerinin karşında konumlanmıştır (Karacasulu, 2014; 17). Yani kimlikler ister birey ister grup düzeyinde olsun, kurgulanan, değişen ve şekillendirilen bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, bireylerin ve toplumların birden fazla kimliğe sahip olmaları mümkündür çünkü kimlikler sosyal etkileşimler aracılığıyla şekillenir ve sürekli olarak meydan okumalara ve uzlaşmalara açıktır. Başka bir deyişle, ulusal kimlikler hem meydan okumalara açık hem de iletişim yoluyla değişime ve uzlaşmalara girebilen dinamik yapılardır. (Ateş, 2008; 220-222).

Özetle, kimlik, bireysel ve kolektif düzeyde, toplumsal, kültürel ve politik süreçlerle şekillenen kimlik inşası dinamik bir süreçtir ve bu süreçte kimliğin sabit bir unsur olmaktan ziyade sürekli olarak yeniden tanımlandığı vurgulanmaktadır. Erik Erikson’un “psikososyal gelişim teorisi”, kimlik inşasında önemli bir yere sahiptir. Erikson, kimlik krizinin, bireylerin hayatlarının belirli aşamalarında yaşadıkları içsel çatışmalar olduğunu belirtir ve bu krizlerin kimlik oluşumunda

kritik rol oynadığını savunur (Erikson, 1968; 111). Zira, bireylerin kimliklerini toplumsal beklentiler ve kişisel deneyimler arasında dengeleyerek inşa ettikleri görülür. Kimliklerin performatif olarak oluştuğunu savunan Judith Butler ise kimliğin bireylerin tekrarlayan eylemleri ve söylemleri aracılığıyla inşa edildiğini öne sürer (Butler, 1990). Zira Butler'a göre kimlik, doğuştan gelen bir özellik değil, toplumsal normlar çerçevesinde sürekli olarak yeniden üretilen bir performanstır. Diğer yandan Pierre Bourdieu'nün "habitus" kavramı bireylerin sosyal dünyayı nasıl algıladıkları ve bu algılar doğrultusunda nasıl davrandıklarını açıklamaya çalışır. Habitus, bireylerin yaşam deneyimlerinin, toplumsal pratiklerinin ve kültürel sermayelerinin bir bileşimi olarak kimlik inşasında belirleyici bir rol oynar (Bourdieu, 1984). Kimlik inşası teorilerinde önemli bir diğer isim ise Stuart Hall'dur. Hall, kimliğin sabit ve değişmez bir şey olmadığını, aksine sürekli olarak müzakere edilen ve yeniden şekillendirilen bir süreç olduğunu savunur. Hall'a göre, kimlik, bireyin kendini nasıl tanımladığı ve toplumsal bağlamda nasıl konumlandığıyla ilgilidir (Hall, 1996).

Azınlık kimlikleri ve kimlik politikaları, toplumun çoğunluk kültüründen farklı olan grupların kimliklerini nasıl koruduklarını ve bu kimliklerin politik arenada nasıl temsil edildiğini inceler. Azınlık grupları, dil, din, etnik köken veya kültürel pratikler gibi çeşitli nedenlerle çoğunluktan farklılaşır ve bu farklılıklar, onların kimliklerini ve toplumsal konumlarını şekillendirir. Azınlık kimliklerinin korunması ve geliştirilmesi, genellikle kimlik politikaları aracılığıyla gerçekleşir. Kimlik politikaları, azınlık gruplarının haklarını savunmak ve kimliklerini tanıtmak amacıyla yürüttükleri siyasi ve toplumsal hareketlerdir (Young, 1990). Bu politikalar, azınlıkların kendi kimliklerini tanımlama ve kamusal alanda bu kimlikleri ifade etme özgürlüğünü vurgular. Will Kymlicka, azınlık hakları ve çokkültürlülük konusundaki çalışmalarıyla tanınır. Kymlicka, azınlık gruplarının kültürel haklarının tanınması ve korunmasının, adil bir toplumsal düzenin önemli bir unsuru olduğunu savunur. Ona göre, azınlıkların kendi kültürlerini yaşama ve geliştirme hakları, çoğunluk kültürüyle eşit düzeyde kabul edilmelidir (Kymlicka, 1995). Azınlık kimlikleri ve kimlik politikaları bağlamında, Türkiye'deki Ermeni toplumu da bu süreçlerin bir örneğidir. Ermeniler, kendi dil, din ve kültürel pratiklerini sürdürerek kimliklerini korumaya çalışmakta ve bu kimliğin tanınması için çeşitli siyasi ve toplumsal mücadeleler vermektedirler (Oran, 2010;53).

"Postkolonyal teori", sömürgecilik sonrası dönemdeki toplumsal, kültürel ve politik dinamikleri inceleyen bir yaklaşımdır. Bu teori, sömürgecilik deneyiminin bireyler ve toplumlar üzerindeki kalıcı etkilerini ve bu etkilerin kimlik inşasındaki rolünü analiz eder. Postkolonyal teori,

sömürgecilik sürecinde oluşan hiyerarşilerin ve güç ilişkilerinin, bağımsızlık sonrasında da devam ettiğini savunur (Said, 1978). Türkiye'deki azınlıklar bağlamında postkolonyal teori, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde yaşanan dönüşümleri ve bu dönüşümlerin azınlık kimlikleri üzerindeki etkilerini anlamak için önemli bir araçtır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde millet sistemi ile tanımlanan azınlıklar, Cumhuriyetin ulus-devlet inşa sürecinde yeni bir kimlik mücadelesi vermek zorunda kalmışlardır (Göçek, 2006;116). Homi Bhabha'nın "melezlik" (hybridity) kavramı, postkolonyal teoride önemli bir yer tutar ve azınlık kimliklerinin karmaşık ve çok katmanlı yapısını anlamamıza yardımcı olur. Bhabha, kimliklerin sabit ve homojen olmadığını, aksine farklı kültürel etkilerle sürekli olarak yeniden şekillendiğini vurgular (Bhabha, 1994). Türkiye'deki Ermeni toplumu da, tarihsel süreçte yaşadıkları deneyimlerle kimliklerini sürekli olarak yeniden tanımlamışlardır. Postkolonyal teori, Türkiye'deki Ermenilerin kimlik inşasını anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Bu teori, Ermenilerin tarihsel deneyimlerini, sömürgecilik ve ulus-devlet inşa süreçleri bağlamında değerlendirerek, kimliklerinin nasıl şekillendiğini ve dönüştüğünü ortaya koyar (Yeğen, 2007;136).

AB'nin kimlik politikaları, hem üye ülkeler arasında bir bütünlük sağlama hem de farklılıkları koruma amacı güder ve temel hedeflerinden biri, barış, refah ve ortak değerler üzerine kurulu bir Avrupa kimliği yaratmaktır (Risse, 2010). AB, üye ülkelerin azınlık gruplarına yönelik politikalarını da yakından izler ve bu grupların haklarının korunmasını teşvik eder (Smith, 2003). Bu bağlamda, AB'nin kimlik politikaları, azınlık haklarının korunması ve kültürel çeşitliliğin desteklenmesi üzerine de yoğunlaşır. Türkiye'nin AB üyelik süreci, azınlık hakları ve kimlik politikaları konusunda önemli değişikliklere yol açmıştır. AB'nin azınlık haklarına yönelik standartları, Türkiye'deki Ermeni toplumunun haklarının tanınması ve korunması için yeni fırsatlar yaratmıştır. Bu süreç, Türkiye'deki Ermenilerin kimlik inşasında önemli bir rol oynamış ve onların toplumsal kabulünü artırmıştır (Kirişçi, 2008;128).

2. OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ERMENİ KİMLİĞİ: KIRILMALAR VE YENİDEN İNŞAALAR

Osmanlı Devlet düzeninde millet sistemi çok etnikli ve çok dinli bir toplumda Müslüman olmayanlarla, İmparatorluğun refahını arttıracak ve bekasını sağlayacak şekilde, bir arada

yaşayabilmek için tasarlanmış bir yönetim yapısıydı (Bayır, 2013; Ortaylı, 2012; Kaymak 2016). Din veya mezhep esasına göre gruplandırılan millet üyeleri bağlamında Müslüman halk dışında Osmanlı'nın gayrimüslim cemaatini oluşturan (Ortodoks Rum, Yahudi, Ermeni nüfusun) yönetiminde kendi cemaatlerince seçilen, devletçe onaylanan dini liderleri etkin olurdu (Kaymak 2016). Millet sisteminden ulus-devlete geçiş Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimlerin Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren kimlik inşa süreçlerinde belirleyici olacak azınlık statüsünü getirdi. Homojen bir ulus yaratabilmek ve modernleşme projesini devam ettirebilmek için azınlıklara yönelik farklı ekonomik ve siyasi politikalar gerçekleşti. Söz konusu uygulamalar Ermeni toplumunun kimliğinin ve devletle ilişkilerinin yeniden tanımlanmasında farklı mücadele alanlarını ve yeni stratejileri beraberinde getirdi.

Bu tarihsel arka plan bölümü, Ermeni kimliğinin inşa sürecinde öne çıkan iki döneme odaklanılacaktır. İlk olarak Osmanlı'nın 19. Yüzyılda başlayan reform sürecinden Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde Ermeni toplumunun gayrimüslim bir tebaadan azınlığa dönüşümün izleri sürülecektir. İkinci dönem ise erken Cumhuriyet döneminden AB ile ilişkilerin kurulduğu sürece odaklanacaktır. Türkiye'de ulus-devlet projesinin uygulamaya konduğu ilk yıllardan itibaren Ermeni toplumunun varlıklarını sürdürebilmek için ulusal homojenleştirme projesi kapsamında kimliklerini nasıl inşa ettiklerine ve kamusal alanda görünmemeye özen gösterme gibi stratejilerin nasıl geliştiğine bakılacaktır. Böylece Türkiye'nin AB ile ilişkileri derinleşmeden önce gelişen tarihsel arka planın Ermeni toplumunun etnik ve dinsel kimliğini inşa sürecine katkısı yaşanan kırılmalar ve sürekliliklerle daha belirgin hale gelecektir.

2.1. Millet Sisteminden Ulus-devlete: Gayrimüslimlik ve Azınlık Arasında

Osmanlı toplumunda Ermeniler, farklı dini toplulukların kendi iç işlerinde bağımsız hareket etmelerine izin veren "millet sistemi" içinde dini ve kültürel özerkliklerini koruyarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Göçek, 2006). Nitekim, Osmanlı döneminde Ermeniler zanaatkarlık, ticaret ve eğitim gibi alanlarda önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak 19. yüzyıl boyunca, sanayi devrimi ile gelen teknolojik ilerlemeler, milliyetçilik akımlarının yükselişi, uluslararası ticaretin genişlemesi, askeri stratejilerdeki dönüşümler ve toplumsal yapılar üzerindeki reform talepleri, Osmanlı gibi imparatorlukların geleneksel yapılarında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu süreçte, imparatorluklar bir yandan iç istikrarı korumaya çalışırken, diğer yandan da uluslararası arenada güç dengesini sürdürmek için yeni stratejiler geliştirmek zorunda kaldı. Bu stratejilere idari ve

sosyal yapılarında gerçekleştirilen önemli düzenlemeler ve dönüşümler de eklendi. Bu bağlamda Osmanlı devleti bir imparatorluk olarak dağılırken, millet sistemini daha modern ve merkezileşmiş bir devlet yönetimiyle dönüştürmeyi hedefledi (Shaw, Kural, 1997).

Bütün yurttaşların kanunlar önünde eşit olabileceği, batılı bir hukuk sisteminde hak ve sorumluluk sahibi birey vatandaşlar yaratılmak üzere yapılan reformlar ve “Osmanlılık” ideali devlet-toplum ilişkisi bağlamında yeni bir reform sürecini beraberinde getirdi (Bayır, 2013; Kaymak 2016). Zira 1839 Tanzimat Fermanı, millet sistemine son vererek, Müslüman olan ve olmayanların, kanun önünde eşit olduğunu ve hereksin can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının sağlanacağını duyuracaktı. Ardından uygulamaya konan 1856 Islahat Fermanı da hangi mezhepten olursa olsun gayrimüslimlerin inançlarının gereklerini ve ibadetlerini serbestçe yerine getirebileceklerini ilan etmiş (Üstel 2011); eşitlik prensibini öne çıkaran Kanun-i Esasi de (1876) bu hakların anayasal güvence altına alındığının altını çizmişti (Kaymaz, 2016).

Reform hareketine rağmen, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kayıpları, hız kazanan milliyetçilik hareketleri ve etnik çatışmalarla birlikte, 1915 olayları Ermeni kimliği açısından kritik bir dönemeç olmuştur (Barkey, 2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun tehcir kararı, Ermeni toplumunda derin travmalara yol açmış ve Ermeni kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu dönemde yaşanan acılar ve kayıplar, Ermeni toplumu için kolektif bir hafıza ve kimlik unsuru haline gelmiştir (Akçam, 2012). Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun millet sisteminden Cumhuriyete geçiş süreci, Ermeni toplumunun kimlik inşasında önemli kırılma noktalarını beraberinde getirmiştir. Zira millet sistemi içinde özerk bir statüye sahip olan Ermeni toplumu, önce Osmanlı devletinin reform hareketlerinin ardından da Cumhuriyetin ulus-devlet inşasının ve homojen bir Türk kimliği yaratma çabalarının etkisi altında yeniden kimliğini inşa etme sürecine girmiştir.

2.2. Erken Cumhuriyet Döneminden AB'ye Üyelik Sürecine: Ermeni Kimlik İnşasında Yeni Açılımlara Doğru

Cumhuriyetle birlikte başlayan ulus-devlet inşa sürecinde homojen bir Türk kimliği oluşturma çabaları öne çıkmıştır. Bu yeni ulus-devlet anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısından farklı olarak, tek bir etnik ve kültürel kimliğin hakimiyetini hedeflemiştir (Yeğen, 2009;

599). Bu bağlamda, ulus devlet kurulma süreci ve bu süreçte yaşanan çatışmalar ve kırımlarla Ermeni toplumu “azınlık” olarak yeni bir hukuki statüsü elde etmiş ve yine bu süreç Ermeniliğin kurgulanmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası sınırlarını belirleyen ve azınlık haklarını güvence altına alan Lozan Anlaşması'nda azınlık tanımının gayrimüslim (Ermeni, Rum, Musevi) cemaatleri kapsamı, yeni ulus devletin Türklük tanımındaki İslam vurgusunu belirgin hale getirmiştir. Nitekim, 1930'lu yıllardan itibaren Cumhuriyet döneminin azınlık politikaları daha da keskinleşmiş, eşit vatandaş ve azınlık olmanın gerginliğini yaşayan Ermenilerin kendi kimliklerini ve diğer topluluklarla ilişkilerini şekillendirmesinde bu dönem önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, Ermenilerin sosyal, kültürel ve politik yaşamları hem içsel hem de dışsal dinamiklerden etkilenmiş, yaşanan değişimler kimliklerinin yeniden tanımlanmasına neden olmuştur.

Cumhuriyet dönemi boyunca, .1926 yılında çıkarılan devlet memuru olmak için etnik kökenin Türk olması zorunluluğu, 1930'larda sürdürülen “Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyaları”, Varlık Vergisi, 20 kura askerlik uygulaması ve 6-7 Eylül olayları, Ermeni toplumunun kolektif hafızalarında ve ekonomik ve sosyal hayatında bugüne ulaşan kırım noktaları olarak belirlemiştir. Zira Aktar erken Cumhuriyet dönemini izleyen yıllarda uygulanan Türkleştirme politikalarıyla, genel olarak toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin egemenliğinin ve ağırlığının konduğunu ifade etmektedir (Aktar, 2012:58).

Bu politikalarla birlikte mülkiyet, eğitim ve ibadet özgürlüğü gibi temel haklarda gelişen kısıtlamalar nedeniyle Ermeni kimliği daha çok dini ve kültürel alanlarda muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Sosyal alanda, Ermeniler genellikle kendi içlerinde kapalı bir topluluk olarak yaşamış ve kültürel geleneklerini sürdürebilmek için çeşitli sivil toplum kuruluşları ve dernekler kurmuşlardır. Ermeni okulları, kiliseler ve kültürel merkezler, bu kimliğin korunmasında önemli bir rol oynamıştır (Sakayan, 2000: 128). Diğer yandan, yapılan görüşmelerde okullarda Ermeni tarihinin öğretilmemesi veya sistem içinde Ermenilerle ilgili bilgilerin yer almaması Ermenilerin önemli eleştiri noktalarından biri olarak belirmektedir. İstanbul'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olan Kurtuluş'ta gerçekleştirilen görüşme bu eleştiriye yansıtılmaktadır.

Kendi okullarımızda Ermeni tarihi öğrenemiyoruz. Bu durumda kültürüm ve tarihim eksik kalıyor. Evde ailemizin öğrettiği kadar öğreniyoruz veya kendimiz araştırırsak. Özel bir ilgi alanı olarak kalıyor. (Kurtuluş, 34, K)

Ayrıca bu dönemde kültürel alan öne çıkmış, zira Ermeni dili ve edebiyatı, Türkiye’deki Ermeniler için kimliğin önemli bir parçası olmuş; Ermeni okulları ve basın organları, bu kültürel mirası yaşatmak için çaba sarf etmiştir (Berberian, 2018; 78). 1980’lerin sonlarından itibaren Türkiye’de başlayan demokratikleşme süreci ve AB ile ilişkilerin gelişmesi, azınlık hakları konusunda bazı iyileştirmelere yol açmıştır. Ermeni toplumunun kültürel hakları ve kimliklerinin tanınması yönünde atılan adımlar, Ermeni kimliğinin yeniden canlanmasına ve toplumsal alanda daha görünür hale gelmesine katkı sağlamıştır (Kirişçi, 2008;121). Ermeni toplumu, bu dönemde kimliklerini ve kültürel miraslarını koruma ve geliştirme konusunda önemli adımlar atmış, daha geniş bir platformda seslerini duyurabilmiştir. İzleyen bölüm ilk olarak AB reform süreci öncesinde Ermeni toplumunun kimlik inşasını şekillendiren temel dinamikleri ortaya koyacak, daha sonra reformların etkisine odaklanacaktır.

3. AB REFORM SÜRECİ VE ERMENİ KİMLİK İNŞASINA ETKİLERİ

Kimlik tanımlaması yapılırken ister bir birey isterse bir grup tarafından yapılsın en önemli kriter sürekliliktir. Bu kriter kimliğin konumlanmasını sağlar. Diğer önemli nokta ise “öteki” karşısında konumlanması ve kimliğini farklılıklar üzerine inşa etmesidir (Vatandaş, 2004:18). Kimlik toplumsal, kültürel ve siyasi etkileşimler bütünüdür (Sen, 2006: 46). Sınırlar ve karşılıklı olarak konumlandırma olmaksızın kimliği anlamlandırmak zorlaşır. Ermeniler açısından da AB süreciyle beraber inşanın gerçekleşmesi ötekinin durumuna bağlı olarak gerçekleşir. Ulus- devletle beraber ortaya çıkan ulusal kimlik içerisinde hakim ulusun “ötekine” rıza gösterme veya kabul etme durumuyla paraleldir. Anlayış ve çelişkileri de beraberinde getiren bu durum yönetilmesi gereken bir ikilemi ortaya çıkarır (Alakel, 2011:18). AB reformları ise üyelik süreciyle etnik ve dinsel farklılıkları azaltarak milli kimliği tehdit gibi görülen kavramların demokratikleşme sürecini etkilememesi amaç edinmiş, yapılan ayrımcılıkların kamuoyu üzerindeki olumsuz etkileri düşünüldüğünde bu durumu azaltmak için çeşitli değişimleri zorunlu kılmıştır.

3.1. REFORM ÖNCESİ: ERMENİ KİMLİĞİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki ilişkiler, 1959 yılında Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortak üyelik başvurusu ile başlamıştır. 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması, Türkiye'nin AET ile ortaklık ilişkisini resmileştirmiş ve 1995 yılında Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesiyle bu ilişkiler derinleşmiştir (Kirişçi, 2008;84). 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye aday ülke statüsü verilmesi, AB üyelik sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. 2005 yılında ise tam üyelik müzakereleri resmen başlamıştır (Tocci, 2007). Türkiye'nin AB süreci, inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, çeşitli siyasi, ekonomik ve kültürel dinamikler bu süreci etkilemiştir. Özellikle, insan hakları, demokratikleşme ve azınlık hakları konularında yapılan reformlar, Türkiye-AB ilişkilerinde kritik rol oynamıştır. (Aydın & Keyman, 2004; 133). Bu süreçte, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve sivil toplumun güçlendirilmesi gibi alanlarda önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca, hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı gibi temel demokratik prensiplerin güçlendirilmesi de sağlanmıştır (Çarkoğlu & Rubin, 2003; 43).

Türkiye AB reform sürecine hızla yaklaşırken, Ermeni kimliği hem bireysel hem de kolektif düzeyde sürekli yeniden inşa edilmiştir (Göçek, 2006;53). Çeşitli zorluklara rağmen, Ermeniler, kültürel ve sosyal kimliklerini korumayı, tarihsel miraslarını, dil ve geleneklerini yaşatarak ve toplumsal dayanışmayı sürdürerek gerçekleştirmiştir. Türkiye'de çoğunlukla büyük kentlerde, özellikle İstanbul'da yaşayan Ermeniler sosyal hayatlarını cemaat yapısı etrafında organize etmektedirler. Cemaat, kimliklerinin korunmasında ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir rol oynar. İstanbul'da Ermenilerin mekânsal tarihine bakıldığında Avrupa yakasında Sur içi ve Sur dışında¹; Asya yakasında ise Beykoz, Kandilli, Kuzguncuk, Üsküdar ve Kadıköy'de toplanmışlardır (Kaymaz 2016). Kınalıada ve Büyükada Ermeni toplumunun yazlıkçı nüfusun büyük çoğunluğunun mekanları olma özelliğini bugün de halen sürdürmektedir (Kaymaz 2016). Kiliseler, kültürel merkezler ve dernekler, Ermeni kimliğinin yaşatıldığı ve güçlendirildiği mekânlar olarak öne çıkmaktadır (Sakayan, 2000). Bomonti'de yapılan görüşme Ermeni

¹ Özgür Kaymaz'ın doktora araştırmasında (2016) ayrıntılı olarak ortaya koyduğu gibi, Suriçi İstanbul'unda yaşayan Ermeniler Gedikpaşa, Kumkapı, Yenimahalle, Samatya, Narlıkapı, Topkapı, Fatih, ve Balat bölgelerinde toplanmışlardır Aynı araştırma Sur dışında yaşayanların ise; Eyüp, Balıklı, Yedikule, Makriköy (Bakırköy), San Stefano (Yeşilköy), ve Silivri. Haliç'in öbür kıyısında Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Pera (Beyoğlu), Pangaltı, kuzeyde Şişli-Dolapdere, Feriköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Bebek, Rumelihisarı, Boyacıköy, Stenia (İstinye), Yeniköy, Tarabya, Büyükdere Ermenilerin başlıca yerleşim yerleri olduğunu göstermektedir (Kaymaz 2016).

toplumunun kent mekânı olarak neden İstanbul'u tercih ettiklerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Çoğunluğun İstanbul'da yaşaması veya buraya gelmesinin temel nedeni Ermeni okullarının burada olması, kilisede ibadet edebilmemiz. Tabi ki, ekonomik nedenler de var. Ama burada bir aradayız. Güvende hissediyoruz. (Bomonti, 43, E)

Ermeni kimliğinin inşa sürecinde *basın ve yayın*, kültürel mirasın korunması ve kimlik bilincinin artırılması açısından kritik bir öneme sahiptir. Medya organları, hem geçmişten gelen kültürel değerlerin yaşatılmasına hem de yeni nesillere aktarılmasına yardımcı olmuştur (Özdoğan vd., 2009:425). Ayrıca, Ermeni toplumu içinde kimlik bilincinin güçlendirilmesi ve toplumsal dayanışmanın artırılması yönünde önemli bir rol oynamış, çeşitli kültürel, tarihi ve sosyal konularda bilgi sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal meselelerin kamuoyuna duyurulmasında etkili bir platform sunmuştur. Özetle Ermeni gazeteleri, dergileri ve diğer yayın organları, Ermeni toplumunun sesini duyurmuş toplumsal ve kültürel konularda bilgi sağlamış ve topluluk içindeki bağları güçlendirmiştir (Avakian, 1997; 113). Bu yayınlar, Ermeni kültürel kimliğinin devamlılığını ve toplumsal hafızanın canlı tutulmasına da katkıda bulunmuştur

Ermeni kimliğinin inşasında öne çıkan *eğitim, dil ve kültür* kimlik bilincinin korunmasında ve güçlendirilmesinde merkezi bir role sahiptir. Eğitim kurumları, genç nesillerin kendi kültür ve kimliklerini öğrenmelerini sağlar ve bu kimliği bilinçli bir şekilde inşa etmelerine yardımcı olmuştur. Türkiye'deki Ermeni okulları, öğrencilere hem Ermeniceyi hem de Türkçe'yi öğretir ve böylece çift dilli bir eğitim sunmaktadır. Bu okullarda, Ermeni tarihi, kültürü ve edebiyatı dersleri önemli bir yer tutar, böylece öğrencilerin kültürel kimlik bilinci gelişir (Berberian, 2018; 66). Ermeni dili, kimliğin en önemli bileşenlerinden biridir. Türkiye'deki Ermeniler, Ermeniceyi günlük yaşamda kullanarak ve eğitimde öğreterek dilin devamlılığını sağlamaktadırlar (Tachjian, 2009;46). Dil, aynı zamanda topluluk içindeki iletişimi ve dayanışmayı güçlendirir, kimlik bilincini pekiştirir. Kültürel pratikler ve gelenekler de kimlik inşasında kritik bir rol oynar. Ermeni festivalleri, bayramları ve dini ritüelleri, toplumsal bağları güçlendiren ve kimlik bilincini pekiştiren etkinliklerdir. Bu kültürel pratikler, toplumsal aidiyet duygusunun geliştirilmesinde ve kimliğin nesilden nesile aktarılmasında etkili olur (Avakian, 1997;38). Özellikle geleneksel bayramlar ve dini törenler, Ermeni toplumunun ortak kimliğini pekiştiren önemli sosyal olaylardır.

Din, Ermeni kimliğinin inşasında ve sürdürülmesinde merkezi bir yere sahip bir diğer unsurdur. Türkiye'deki Ermenilerin büyük çoğunluğu, Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlıdır. Kilise, sadece dini bir kurum olarak değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir merkez olarak da işlev görür. Ermeni Kilisesi, cemaatin bir arada kalmasını sağlar ve kültürel değerlerin korunmasında önemli bir rol oynar (Oran, 2010;105). Ermeni Kilisesi, dini ritüellerin yanı sıra, eğitim ve kültürel faaliyetler de düzenler. Bu faaliyetler, Ermeni kimliğinin genç kuşaklara aktarılmasında kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca, kilise, Ermeni toplumunun sosyal sorunlarına çözüm bulma ve toplumsal dayanışmayı sağlama konusunda da aktif bir rol oynar (Hovannisian, 2012). Bu mekanlar, Ermenilerin kendi aralarındaki sosyal ilişkileri güçlendirmelerine, kimliklerini paylaşmalarına ve nesiller arası kültürel aktarımı sağlamalarına olanak tanır. Kilise bünyesinde gerçekleştirilen dini törenler ve festivaller, Ermeni toplumu için sosyal birer buluşma noktasıdır ve bu etkinlikler, kimlik bilincinin pekiştirilmesine katkı sağlar. Ermeni Kilisesi, toplumsal adalet ve insan hakları konularında da aktif bir rol oynar. Toplumun maruz kaldığı haksızlıklar ve zorluklar karşısında bir ses olma görevi üstlenir. Bu bağlamda, Ermeni Kilisesi hem dini hem de toplumsal bir liderlik rolü oynar ve Ermeni kimliğinin korunmasına büyük katkı sağlar (Hovannisian, 2012). Bu dinamikler bağlamında AB reform sürecinin Ermeni kimliğinin yeniden inşa sürecine katkısını tartışmak kırıma ve süreklilikleri anlamak açısından oldukça önemlidir. İzleyen bölüm reform sürecinin etkilerini ele almaktadır.

3.2. REFORM SÜRECİ: ERMENİ KİMLİĞİNİN YENİDEN İNŞA SÜRECİ

Türkiye'nin AB üyelik süreci, sadece siyasi ve ekonomik reformlarla sınırlı kalmamış, toplumsal ve kültürel kimliklerin inşasında da önemli rol oynamıştır. Bu süreç, Türkiye'deki çeşitli azınlık gruplarının, özellikle de Ermeni toplumunun kimliklerini daha özgür ve görünür bir şekilde ifade etmelerine olanak tanımıştır. AB'nin demokratikleşme, insan hakları ve azınlık haklarına verdiği önem, Türkiye'deki yasal ve sosyal düzenlemeleri etkilemiş, Ermeni toplumunun kültürel ve sosyal haklarının güçlendirilmesini sağlamıştır. AB sürecinin etkisiyle Türkiye'de yapılan *yasal düzenlemeler*, Ermeni toplumunun *dil, din ve kültürel haklarının korunması* yönünde önemli adımlar atılmasını sağlamıştır. Bu değişiklikler, Ermeni kimliğinin daha açık ve özgürce ifade edilmesine olanak tanımıştır. Eğitim alanında yapılan reformlar, Ermenice eğitimin daha yaygın hale gelmesine ve Ermeni okullarının daha fazla desteklenmesine yol açmıştır. Kültürel alanda ise,

Ermeni sanatçıların ve yazarların eserlerini daha özgürce ifade edebilmeleri ve Ermeni kültürünün daha geniş bir kitleye ulaşabilmesi mümkün olmuştur (Berberian, 2018; 45).

Geçmişe nazaran daha özgür hissediyorum. Yakın tarihimize göz attıkça vakıflar yasası kanunu, Ararat filmi, dünyada çeşitli parlamentolar da Ermenilerin gündeme gelmesi, Salkım Hanım'ın taneleri filminin yayınlanması gibi adımlar var. Fakat, bir taraftan da medyada özellikle bir kesimin bu durumlar karşısında tavırları var. Bunlar da unutulmamalı. (Bakırköy, 38, K)

AB'nin demokratikleşme ve insan hakları konusundaki normları, Türkiye'deki azınlık haklarının korunması ve geliştirilmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. AB, üye ülkelerden insan hakları ve azınlık hakları konularında yüksek standartlar beklemekte ve bu standartlara uyulmasını teşvik etmektedir (Smith, 2003). Türkiye'nin AB üyelik sürecinde bu normlara uyum sağlama çabası, Ermeni toplumunun haklarının tanınması ve korunması konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmesine yol açmıştır. Zira, *yasal düzenlemelere* bakıldığında, 2001 Anayasa değişikliğinde Türkiye'nin AB'ye uyum süreci kapsamında yapılan Anayasa değişiklikleri, insan hakları ve azınlık haklarının korunmasını güçlendirmiştir. Bu değişiklikler arasında ifade özgürlüğünün genişletilmesi ve ayrımcılığın yasaklanması yer almıştır. Anayasa değişiklikleri, azınlık gruplarının haklarını koruma altına alarak, Ermeni toplumunun kendini daha özgür ifade etmesine olanak tanımıştır (Oran, 2010; 121). 2003 yılında ise "Yeni Dernekler Kanunu", azınlık derneklerinin kurulmasını ve faaliyetlerini daha özgürce yürütmesini sağlamıştır. Bu kanun, azınlıkların kendi kültürel ve dini derneklerini kurma ve yönetme hakkını genişletmiştir. Ermeni toplumu, bu kanun sayesinde kendi derneklerini kurarak kültürel ve sosyal faaliyetlerini daha rahat bir şekilde gerçekleştirme imkânı bulmuştur (Smith, 2003; 146). 2004'te azınlık vakıflarının mülkiyet haklarının korunması ve geri verilmesi konularında önemli değişiklikler getirmiştir. Ermeni vakıflarının el konulan mülklerinin iadesi veya tazmini konusunda ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu düzenleme, Ermeni vakıflarının tarihi ve kültürel varlıklarını geri kazanmasına ve bu varlıkları topluluk yararına kullanmasına olanak tanımıştır (Oran, 2010; 105).

Üyelik süreci kapsamında 2001 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleriyle ifade özgürlüğü genişletilmiş ve ayrımcılık yasaklanmış; nefret suçları ve ayrımcılıkla ilgili maddeler içeren ve 2007 yılında yürürlüğe giren yeni Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesi ise bu suçlara karşı cezai yaptırımlar öngörmektedir. Bu hükümler, Ermeni toplumunun korunmasını ve toplumsal kabulünü artırmayı hedeflemiş, Ermeni toplumunun daha güvende hissetmesine ve toplumsal hayatta daha

eşit şartlarda var olmasına yardımcı olmuştur (Oran, 2010; 108). Özetle yasal düzenlemeler, azınlık gruplarının haklarını daha da güvence altına almış ve Ermeni toplumunun kültürel kimliğini koruma çabalarına destek olmuş, bu bağlamda hukuki koruma ve hakların güçlendirilmesine dair önemli adımlar atılmıştır.

Geçmişe bakıldığında çok fazla açılım olduğuna ve daha rahat yaşadığımızı düşünüyorum.

Fakat, geçmişten gelen korkularımız ve endişelerimiz bir anda yok olamaz. (Bakırköy, 39, E)

AB süreci, Ermenice eğitim ve kültürel faaliyetlerin desteklenmesi açısından da önemli fırsatlar yaratmıştır. Yapılan düzenlemeler, Ermenice eğitimin daha yaygın hale gelmesine ve Ermeni okullarının daha fazla desteklenmesine yol açmıştır (Berberian, 2018; 93). Ermeni okullarının desteklenmesi ve Ermenice yayınların artması, Ermeni kimliğinin genç kuşaklara aktarılmasında büyük rol oynamıştır (Berberian, 2018; 118). 2006 yılında “Radyo ve Televizyon Üst Kurulu” (RTÜK) Düzenlemeleri kapsamında azınlık dillerinde yayın yapma hakkını tanımıştır. Ermenice yayın yapan radyo ve televizyon kanallarının kurulması ve faaliyet göstermesi mümkün hale gelmiştir. Bu düzenleme, Ermeni kültürünün ve dilinin medya aracılığıyla yayılmasına ve korunmasına katkı sağlamıştır (Kirişçi, 2008). Bu tür düzenlemeler, Ermeni toplumunun kültürel kimliğini koruma ve geliştirme çabalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle, 2006 RTÜK düzenlemeleri ile azınlık dillerinde yayın yapma hakkının tanınması, Ermeni kültürünün medya aracılığıyla yayılmasını ve korunmasını sağlamıştır (Kirişçi, 2008;112). Zira Ermeni kültürel ve sanatsal faaliyetlerinde bir canlanma yaşanmıştır. Bu süreç, Ermeni kimliğinin yeniden inşa edilmesi ve genç kuşaklar arasında daha aktif bir şekilde yaşatılmasına katkıda bulunmuştur.

Eğitim okulları hala vakıflarımız sayesinde ayaktaadır. Devletin yardımı maalesef kendi okullarına verdiği kadar değil. Aynı zamanda, nüfusumuz her geçen gün azalıyor buna paralel olarak da yardımlar azalıyor. (Yeşilköy, 40, K)

AB süreci, sivil toplum kuruluşlarının (STK'lar), faaliyetlerini daha özgür ve etkili bir şekilde yürütmelerine olanak tanımıştır. AB'nin demokratikleşme ve insan hakları konusundaki normları, STK'ların çalışma koşullarını iyileştirmiş ve onların daha geniş bir etki alanına sahip olmalarını sağlamıştır. Zira, Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesi için çeşitli alanlarda faaliyet gösteren Ermeni STK'ları eğitim, kültür, sanat ve insan hakları alanlarında çalışmalar yaparak, Ermeni toplumunun ihtiyaçlarını karşılamakta ve onların kimliklerini sürdürmelerine katkıda

bulunmaktadır (Özdoğan vd., 2009:434). Ermeni STK'ları, AB fonları ve destekleri ile projeler geliştirerek, Ermeni kültürünün tanıtılması ve korunması yönünde önemli adımlar atmıştır. Bu projeler, aynı zamanda Ermeni toplumunun diğer azınlık grupları ve Türk toplumu ile olan ilişkilerini güçlendirmiştir (Berberian, 2018; 78). Bu projeler, Ermeni toplumunun diğer azınlık grupları ve Türk toplumu ile olan ilişkilerini güçlendirmiş ve toplumsal dayanışmayı artırmıştır. Türkiye'deki *medya*, Ermeni kimliğinin nasıl algılandığını ve temsil edildiğini büyük ölçüde etkilemektedir. Nitekim, medya, kimlik inşasında ve toplumsal algıların şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Medyada yer alan temsiller ve haberler, toplumsal algıların oluşmasında ve değişmesinde kritik bir rol oynamaktadır (Yeğen, 2007; 133). AB süreci, medyanın daha özgür ve çeşitli bir yapıya kavuşmasını sağlamış ve bu durum, Ermeni kimliğinin daha farklı ve olumlu bir şekilde temsil edilmesine katkıda bulunmuştur. Ermeni gazeteleri ve dergileri, Ermeni toplumunun sesini duyurmakta ve onların kültürel ve sosyal sorunlarını gündeme getirmektedir. Ayrıca, Türk medyasında da Ermeni toplumuna yönelik daha fazla ve daha çeşitli temsiller yer almaya başlamıştır (Smith, 2003).

Medyanın bu dönüşümü, Ermeni kimliğinin toplumsal algılarının değişmesine ve daha geniş bir kabul görmesine yardımcı olmuştur. Medyada yer alan olumlu temsiller, önyargıların azalmasına ve Ermeni toplumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Ancak, hala çeşitli zorluklar ve olumsuz temsiller mevcuttur. Bu nedenle, medya temsillerinin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi ve geliştirilmesi, Ermeni kimliğinin daha doğru ve adil bir şekilde yansıtılması için önemlidir (Göçek, 2006,118). Türkiye'de Ermeni kimlik inşası, *tarihsel travmalarla yüzleşme* sürecinden de etkilenmiş, belli konuların daha açık bir şekilde tartışılmaya başlanması, Ermeni toplumunun kimliğini yeniden inşa etme ve güçlendirme sürecine katkıda bulunmuştur. AB süreciyle gelişen daha kapsayıcı yaklaşımlar ve uygulamalar, Ermeni kimliğinin daha geniş kitlelerce tanınmasını sağlarken, Ermeni toplumunun kendini ifade etme biçimlerini de çeşitlendirdi.

Biz rahat rahat geçmişti konuşmadan bu sorunun asla biteceğini düşünmüyorum. Toplum bizim geçmişten beri beraber yaşadığımızı bile bilmiyor. Nasıl ifade edeceğiz kendimiz? Her şeye baştan başlamamız lazım. (Bakırköy, 53, E)

Esasen, Ermeni kimliği, Türkiye'nin AB üyelik sürecinde belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm, hem hukuki düzenlemeler hem de toplumsal algılar açısından değerlendirilebilir. Türkiye'nin AB üyelik sürecinde yaptığı reformlar, Ermeni kimliğinin daha açık ve özgür bir

şekilde ifade edilmesine olanak tanımışsa da Ermeni kimliğini yaşatma mücadelesi izleyen bölümde irdeleneceği gibi hala daha devam etmektedir.

3.3. REFORM SONRASI: ERMENİ KİMLİĞİNİ YAŞATMA MÜCADELESİ VE TOPLUMSAL İKİLEMLER

AB doğrultusunda birçok değişim ve dönüşüm olurken sürecin ilerlemesini engelleyen olaylar yanı sıra umut verici değişimler de olmuştur. Olumlu ve olumsuz yöndeki bu değişimler kimliğin değişimi ve dönüşümü açısından önemlidir. Berger ve Luckmann'ın çalışmalarında belirttiği gibi kimlik bireysel bilinç ve toplumsal yapının etkileşimiyle sürdürülür ve sosyal yanın sürdürülmesi yeniden yapılanmasında etkilidir (Berger ve Luckmann, 1991: 187). Peter Berger'da bu tanımlamayı destekleyici biçimde kimliğin sadece toplum içerisinde kazanıldığını ve sürdürüldüğünü savunur (Berber, 2018:29). Toplum içerisinde kimliklerin bulunduğu durum içine doğulan normlar, değerler ve değerler değişikçe eş zamanlı olarak değişmeye başlar (Özdil, 2017; 391).

Zira Türkiye'nin AB reform sürecinin kimlik üzerindeki olumlu yansımalarına karşı var olan güvensizliğin tam olarak kaybolmadığı görülmektedir. Bir yandan Ermenilerin "Ermenilik" üzerine konuşma potansiyeli artarken, bir yandan da 2005 yılında Bilgi Üniversite'sinde gerçekleşen "İmparatorluğun son döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel sorumluluk ve demokrasi sorunları" isimli konferansı engellenme çabaları bu toplumsal ikilemi yansıtmaktadır. Yaşanan olumsuzluklara rağmen, Türkiye'de Ermeni meselesinin konuşulması ve Ermenilerin de bu tartışmaya dahil edilmesi toplumsal ikilemlerin çözülmesi ve güvenin artması açısından önemlidir (Özdoğan vd., 2009).

Hiç konuşmamak bizim temel durumumuz oldu. Kayıtsız şartsız uymak kendini devam ettirmek anlamına geliyor. Biz konuşmaya başladığımızda sesimizi kısıyorlar. (Kurtuluş, 42, E)

Ben kimliğimle ilgili açıklamaya yapmak zorunda olmadığım zaman derim ki gerçekten bir şeyle değişiyor. Bu sadece Avrupa Birliğine uyum için olmamalı. Toplumda ben Ermeniyim dediğimde birde kısa bir tarih bilgisi vermemeliyim. Bunu devlet sağlamalı. (Yeşilköy, 28, K)

AB reform süreciyle birlikte Ermeni kimliğine dair yaşanan önemli gelişmelere rağmen, *toplumsal önyargılar ve ayrımcılığın* tam anlamıyla ortadan kalkmadığı görülmektedir. Ermeni toplumunun kimlik mücadelesi üzerinde derin izler bırakan Hrant Dink'in 2007'de uğradığı suikast var olan toplumsal ikilemleri bir kere daha su yüzüne çıkarmıştır. Zira bu olay Ermeni cemaatinin kendini tehdit altında hissetmesine, Hrant Dink'in "sırf Ermeni olduğu için öldürüldü" algısının oluşmasına neden olurken, toplumun eşit vatandaşlık sürecine eşit derece hazır olmadığını göstermesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Tansel, 2009 :75-76). Agos gazetesinin kurucusu olan Dink'in ölümü, ulusal ve uluslararası düzeyde geniş yankı uyandırmış, Türkiye'nin demokratikleşme süreci ve insan hakları sicilinin sorgulanmasına neden olmuştur. Dink'in anısına düzenlenen yürüyüşler ve etkinlikler, toplumda büyük bir dayanışma ruhu yaratmış ve adalet arayışını tetiklemiştir. Özetle, AB sürecine rağmen, Ermeni toplumuna yönelik toplumsal önyargılar ve ayrımcılık devam etmektedir. (Yeğen, 2007;136). Bu durum, Ermeni toplumunun günlük yaşamında ve toplumsal ilişkilerinde çeşitli engellerle karşılaşmasına neden olmaktadır.

Ben sürecin direkt olarak benim özgürlüklerime katkısı var diyemem. Hala ben dışarıda farklı bir isim kullanıyorum. Kimliğimi yakın olmadan açıklayamıyorum. Benim hayatımda hiçbir şey değişmedi. (Yeşilköy, 41, K)

Ayrımcılık konusunda adımlar atıldı demek kolay. Burada yaşayan Ermeni vatandaşa sormak bu lazım bu durumu. Hayatında ne değişti? Toplum açısından hiçbir değişiklik yok. (Bomonti, 62, E)

Bir kere çok zor koşullar altında kültürümüzü yaşatmaya çalışıyoruz. Devletin kültürümüzü yaşatmak üzerine bir etkisi yok. Kendimizi bu noktada sorumlu hissediyoruz. Devletin kültürümüzü korumaya yönelik hiçbir katkısı yok. (Kurtuluş, 36, K)

Var olan toplumsal önyargılar ve ayrımcılığa ek olarak, AB reform sürecinde yaşanan bir diğer olumsuz etki ise *siyasi gerginliklerdir*. Türkiye'nin AB üyelik sürecinde yaşadığı siyasi gerginlikler, zaman zaman azınlık hakları konusundaki ilerlemeleri olumsuz etkilemiştir. Özellikle milliyetçi söylemler, Ermeni kimliğinin özgürce ifade edilmesine engel oluşturabilmektedir (Kirişçi, 2008;131). Bu tür siyasi söylemler, toplumsal barış ve uyum üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Üçüncü olarak, yasal düzenlemelerin uygulamadaki zorlukları da dikkate değer bir sorundur. Yapılan yasal düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi konusunda bazı zorluklar yaşanmıştır. Özellikle mülkiyet haklarının iadesi ve tazmini konularında pratikte karşılaşılan

sorunlar, Ermeni vakıflarının haklarının tam anlamıyla korunmasını engellemiştir (Oran, 2010;124). Bu durum, yasal düzenlemelerin etkinliğini azaltmakta ve azınlık haklarının tam anlamıyla hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır.

SONUÇ

Toplum içerisinde bireylerin tek bir aidiyeti yoktur. Kendilerini aynı anda birçok grubun içerisinde hissedebilirler. Birey, farklı etkileşimlerle farklı aidiyet biçimleri oluşturup kendini tanımlamakta ve yeni kurulan ilişkiler sayesinde kendini “biz” veya “öteki” şeklinde konumlandırabilmektedir. Siyasi olarak oluşan topluluğun varlığı o toplumu oluşturan tüm bireyler için ortak kurumları, normları ve aidiyeti geliştirmelidir (Smith, 2004; 24-26). Ulus kimlik içerisinde var olan ilişkiler ağı ekonomik, kültürel ve siyasi gelişmeler ışığında farklı etnik kökenden gelen insanların bir araya gelmesi için yeterli düzeyde olmalıdır (Vatandaş, 2004; 18). Kimlik toplumsal, kültürel ve siyasi etkileşimlerin bütünüyle inşa edilmelidir (Sen, 2006; 46).

Türkiye'deki Ermeni toplumunun geleceği, büyük ölçüde Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinin seyrine bağlıdır. AB üyelik süreci, Türkiye'deki demokratikleşme ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ermeni toplumunun haklarının tanınması ve korunması yönündeki yasal düzenlemeler ve reformlar, bu sürecin devam etmesi durumunda daha da güçlenecektir. Gelecekte, Türkiye'nin AB üyelik sürecine devam etmesi, Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. AB'nin insan hakları ve azınlık hakları konusundaki yüksek standartları, Ermeni toplumunun toplumsal kabulünü artıracak ve kültürel mirasının korunmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın rolü, Ermeni kimliğinin daha geniş kitleler tarafından anlaşılması ve kabul edilmesi için önemli olacaktır (Smith, 2003). Ancak, Türkiye'nin AB üyelik sürecinde yaşanan siyasi ve toplumsal gerginlikler, Ermeni toplumunun haklarının korunması konusunda zaman zaman engeller oluşturabilmektedir. Bu nedenle hem Türkiye'nin iç politikalarında hem de AB ile olan ilişkilerinde istikrar ve süreklilik sağlanması, Ermeni toplumunun geleceği açısından büyük önem taşımaktadır (Kirişçi, 2008;102).

AB süreci, Türkiye'nin demokratikleşme ve insan hakları standartlarını yükseltme çabalarının bir parçası olarak, azınlık hakları konusunda önemli reformlar gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu reformlar, Ermeni kimliğinin daha açık ve özgür bir şekilde ifade edilmesine, eğitim ve kültürel hakların korunmasına ve sivil toplumun güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Hukuki düzenlemeler, Ermeni toplumunun haklarının yasal olarak tanınmasını ve korunmasını sağlamış, ifade özgürlüğü ve ayrımcılık karşıtı yasalar Ermeni kimliğinin toplumsal alanda daha görünür hale gelmesine olanak tanımıştır. Eğitim ve kültürel alanlarda yapılan reformlar, Ermenice eğitimin yaygınlaşmasını ve Ermeni kültürünün korunmasını desteklemiştir. Sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri, Ermeni toplumunun haklarını savunma ve kültürel mirasını koruma çabalarına önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle, 2004 Vakıflar Kanunu'ndaki değişiklikler, Ermeni vakıflarının mülkiyet haklarının korunması ve el konulan mülklerin iadesi konularında önemli ilerlemeler sağlamıştır.

Ancak, bu süreçte karşılaşılan bazı zorluklar ve engeller de mevcuttur. Toplumsal önyargılar ve ayrımcılık tam anlamıyla ortadan kalkmamış, siyasi gerginlikler zaman zaman azınlık hakları konusundaki ilerlemeleri olumsuz etkilemiştir. Özellikle milliyetçi söylemler, Ermeni kimliğinin özgürce ifade edilmesine engel oluşturabilmektedir. Ayrıca, yasal düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesinde yaşanan zorluklar, Ermeni vakıflarının haklarının tam anlamıyla korunmasını engellemiştir. Mülkiyet haklarının iadesi ve tazmini konularında pratikte karşılaşılan sorunlar, bu hakların tam anlamıyla hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır.

Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesi için yasal düzenlemelerin güçlendirilmesi ve uygulama etkinliğinin artırılması gerekmektedir. Yasal düzenlemelerin etkin bir şekilde uygulanması için denetim mekanizmaları güçlendirilmelidir. Ermeni vakıflarının mülkiyet haklarının tam anlamıyla korunması ve iadesi konusunda daha etkin politikalar geliştirilmelidir. Ayrıca, nefret suçları ve ayrımcılıkla mücadele konusunda daha katı yasal düzenlemeler ve bu düzenlemelerin etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Genel olarak yapılan görüşmelerde de paralel şekilde mülkiye iadesiyle ilgili olarak önemli adımlar atıldığı fakat yeterli ölçüde uygulanmadığı noktasında genel bir kanı bulunmaktadır.

Toplumsal önyargılar ve ayrımcılıkla mücadele için eğitim ve farkındalık artırıcı programlar hayata geçirilmelidir. Eğitim sisteminde, farklı kültür ve kimliklerin tanıtılması ve bu kimliklere yönelik önyargıların azaltılması için müfredat değişiklikleri yapılmalıdır. Medyada Ermeni kimliğinin doğru ve adil bir şekilde temsil edilmesi sağlanmalı ve bu konuda medyanın rolü artırılmalıdır. Ermeni kültürünün ve tarihinin topluma tanıtılması için kültürel etkinlikler ve projeler desteklenmelidir. Görüşmecilerden birçoğu, Ermeni kimliğinin tanınması için ana akım medya üzerinde herhangi bir düzenleme olmadığı kanaatindedir. Ermeni kimliğine karşı ön yargıların kırılması için medyanın olumlu adımlar atması yönünde talepler mevcuttur.

Sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin desteklenmesi ve genişletilmesi gerekmektedir. Ermeni sivil toplum kuruluşları, kültürel mirasın korunması ve hakların savunulması konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Bu kuruluşların faaliyetlerinin desteklenmesi, Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. AB fonları ve desteklerinin daha etkin bir şekilde kullanılması ve sivil toplum kuruluşlarının kapasitelerinin artırılması gerekmektedir.

Son olarak, Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinin istikrarlı bir şekilde devam etmesi büyük önem taşımaktadır. AB süreci, Türkiye'deki demokratikleşme ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Türkiye'nin AB üyelik sürecine devam etmesi, Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu sürecin devam etmesi, Ermeni toplumunun toplumsal kabulünü artıracak ve kültürel mirasının korunmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akçam, T. (2012). *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton University Press.
- Ateş, D. (2008). Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Ortayol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 213-235.
- Avakian, L. (1997). *Survivors: Armenian Oral History Project*. Wayne State University Press.
- Aydın, S. & Keyman, E. F. (2004). *European Integration and the Transformation of Turkish Democracy*. EU-Turkey Working Papers.
- Barkey, K. (2008). *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge University Press.
- Berberian, H. (2018). *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*. University of California Press.
- Berger, P. (2018). *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. Atıf Yayınları.
- Berger, P., Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality*. Penguin Books.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Beylunioğlu, A. M., & Kaymak, Ö. (2020). "Kısmet Tabii" İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni Toplumlarında Karma Evlilikler. İstanbul: İstos Yayınları.
- Çarkoğlu, A., & Rubin, B. (2003). *Turkey and the European Union: Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics*. Frank Cass.
- Dalbay, R. S., & Avcı, N. (2018). Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 17-39.

- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. Norton.
- Göçek, F. M. (2006). *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era*. I.B.Tauris.
- Hall, S. (1996). Who Needs Identity? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 1-17). Sage.
- Hovannisian, R. G. (2012). *The Armenian People from Ancient to Modern Times: Volume II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Palgrave Macmillan.
- Kaymak, Ö. (2016). *İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinin Sosyo-Mekansal İnşası*. Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıçdağı, O. (2023). *Dar Gömlek: Türkiye'deki Ermeni Kurumlarının Sorunları ve Çözüm Önerileri*. Hrant Dink Vakfı Yayınları.
- Kirişçi, K. (2008). *Turkey and the European Union: The Domestic Politics of Negotiating Pre Accession*. Macmillan.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press.
- Oran, B. (2010). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. İletişim Yayınları.
- Özdil, M. (2017). Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(28), 383-400.
- Özdoğan, G., Üstel, G.-F., Karakaşlı, K., & Kentel, F. (2009). *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Risse, T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Cornell University Press.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Sakayan, D. (2000). *Armenians in Turkey Today: A Critical Study*. Hairenik Press.
- Sen, A. (2006). *Kimlik ve Şiddet: Kader Yansıması*. (A. Kardam, Çev.). Türk Henkel Yayınları.
- Smith, K. E. (2003). *European Union Foreign Policy in a Changing World*. Polity Press.

- Smith, A. D. (2004). Milli Kimlik. (S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Suciyan, T. (2012). Bir Cumhuriyet Açmazı: Ermeni karşıtlığı ortamında Ermeni temsiliyeti. *Toplumsal Tarih*, 224, 76-79.
- Tachjian, V. (2009). *The Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present Day Community*. Lebanese American University Press.
- Tansel, B. (2009). *Türkiye’de Ermeniler ve Ermeni Sorunu*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tocci, N. (2007). *The EU and Conflict Resolution: Promoting Peace in the Backyard*. Routledge.
- Vatandaş, C. (2004). *Ulusal Kimlik: Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Yeğen, M. (2007). Turkish Nationalism and the Kurdish Question. *Ethnic and Racial Studies*, 30(1), 119-151.
- Yeğen, M. (2009). Prospective-Turks or Pseudo-Citizens: Kurds in Turkey. *The Middle East Journal*, 63(4), 597-615.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Differences*. Princeton University Press.